

NAOBs etymologier

Hanne Lauvstad

The Norwegian Academy Dictionary (NAOB) is a modern digital dictionary, documenting Norwegian bokmål (riksmål included), one of the two written standards of Norwegian, from c. 1814 until today. The dictionary is based upon *Norsk Riksmålsordbok* (NRO) (1937–1957) with supplements (1995), but has been expanded, modernized and adapted to a digital format. The few and short etymologies of NRO have been thoroughly revised and augmented considerably. In this article, examples of different types of etymologies (of native words, loan translations, loanwords, simplexes, derivations etc.) in NAOB are presented, to illustrate the editorial choices made. Encyclopedic information is added to the lexical information when considered necessary. Examples are also given of how the etymologies are digitally adapted, especially by means of links between etymons, affixes etc. Editorial templates have been elaborated, in order to secure consistency throughout the dictionary.

1. Innledning

Det Norske Akademis Ordbok (NAOB) er en digital dokumentasjonsordbok for bokmål og riksmål som bygger på *Norsk Riksmålsordbok* (NRO). De fire første bindene av NRO utkom i årene 1937–1957, med to supplementsbind i 1995. NAOB er imidlertid mer enn bare en oppdatering av NRO; det er en moderne ordbok, med et stort, nytt tilfang av lemmaer, både ord og uttrykk, språklig- og innholdsmessig oppdaterte definisjoner, og mange flere redaksjons- og (især) sitateksempler. Ordboken retter seg mot et bredt publikum med en viss forkunnskap, f.eks. på nivå med elever i videregående skole (som tilsvarende gymnas). NAOB består i dag av ca. 225 000 lemmaer – iberegnet uttrykkslemmaene, som inngår som en slags miniartikler i ordboksartiklene. Uttrykkslemmaene har egne definisjoner, redaksjons- og sitateksempler, og ofte også egne etymologier.

Som navnet NAOB sier, er ordboken eid av Det Norske Akademi for Språk og Litteratur, en ideell organisasjon. Arbeidet med ordboken har vært utført av en redaksjon i Kunnskapsforlaget, med Tor Guttu som hovedredaktør. Fra 1.1.2020 er ordboken organisert som et eget selskap, Akademiordboken AS. Selv har jeg vært hovedansvarlig bl.a. for etymologiarbeidet siden jeg startet i prosjektet i 2006. Da var det et ønske at etymologiene fra NRO skulle videreutvikles. I NRO hadde det vært svært kortfattede etymologier som oppga lånespråket ved enkelte fremmedord. Fra 2006 skulle også arveordene og ord av nedertysk og tysk opprinnelse få etymologier. NRO var blitt skannet inn og XML-kodet,

men det viste seg snart at det var nødvendig å gjøre noe med hele strukturen. Grunnlagsteksten var innviklet og passet dårlig til XML-strukturen, med dens preg av kinesisk eske, med elementer inni elementer. Dessuten var det påkrevd med koding som viste til funksjoner i teksten, fremfor grafisk utseende. I samarbeid med Tor Guttu og med godkjennelse av Akademiets ordbokskomiteé laget jeg derfor et system for etymologileddene som samtidig ble tilpasset en ny kodestruktur. Dette systemet er blitt finslipt og videreutviklet underveis. Resultatet av arbeidet foreligger nå i NAOB. Det er for øyeblikket noe over 127 700 etymologier i ordboken, dvs. at litt over halvparten av lemmaene har etymologi.

2. Etymologiene i andre store skandinaviske diakrone allmennordbøker

Omfang og utforming av etymologiopplysningene i andre store skandinaviske diakrone ordbøker varierer mye. I den andre store diakrone norske ordboken, *Norsk Ordbok*, som dekker nynorsk og norske dialekter, er det forholdsvis få etymologier, og de som finnes, er kortfattede. Andre store diakrone ordbøker, som ODS og SAOB, har mer omfattende etymologiopplysninger og mer detaljerte redegjørelser for ordhistorien enn vi har i NAOB. Disse ordbøkene er imidlertid også av langt større omfang enn NAOB. Som ordbokstype er NAOB beslektet med disse to verkene, men pga. sin synkron funksjon er NAOB typologisk en kombinasjon av en diakron ordbok (som f.eks. ODS og SAOB) og en synkron ordbok (som f.eks. DDO og SO).

3. Motivasjon og ambisjoner for etymologiene i NAOB

Etymologiopplysninger i ordboksartikler har en viktig funksjon, både for leksikografer og ordboksbrukere. Den etymologiske forståelsen er grunnleggende for lemmatiseringen og betydningsinndelingen, altså både for makro- og mikrostrukturen i en ordbok. Samtidig bidrar etymologiene til brukernes innsikt i orddannelse og vil forhåpentlig øke deres språklige, især ordhistoriske og semantiske, kompetanse, noe som i sin tur vil kunne bidra til større språkbevissthet og trygghet i omgang med språket, både i lesning og skrivning.

Etymologiopplysningene har derfor vært en selvsagt del av NAOB-arbeidet. Som allmennordbok er NAOB konsentrert om å gi ordbokbrukerne lettfattelige etymologiredegjørelser som samtidig er basert på autoritative kilder.

Ambisjonen har vært en kortfattet redegjørelse for relevant etymologisk informasjon ved hvert oppslagsord hvor det har vært ansett som nødvendig. Arbei-

det har iblant medført at man har måttet sammenstille informasjon fra forskjellige kilder. Iblant har man måttet vurdere hvilke etymologiske hypoteser som har vært mest sannsynlige. I enkelte tilfeller har kildematerialet vært sparsomt eller ikke-eksisterende. Især nyere importord har budt på slike problemer. Med andre ord har arbeidet stilt krav til språklig kompetanse og etymologisk forståelse hos redaktørene. Målsettingen har imidlertid ikke vært å drive selvstendig grunnforskning. I motsetning til f.eks. *Oxford English Dictionary* (OED), som har et eget team på ti personer til å arbeide med etymologiene, har vi i NAOB hatt begrensede ressurser, og etymologiarbeidet har utgjort én blant mange redaksjonelle oppgaver. Det har f.eks. ikke vært et mål i NAOB å utforske opprinnelsen til norrøne former. Her har vi støttet oss på eksisterende kilder. NAOBs etymologier er allikevel langt grundigere enn det man finner i andre norske allmennordbøker, hvor man ofte har nøyd seg med å føre opp f.eks. en opprinnelig form i norrønt eller latin som kan ligge langt unna den endelige formen i moderne norsk. Hvis man ser på bokmålet, kan en moderne ordform ofte være en dansk variant, snarere enn en norrøn arveform, siden bokmålet har en dobbel opprinnelse i dansk og norrønt. Mange latinske lånord har en norsk form som er påvirket av at de er innlånt via f.eks. tysk eller fransk. Ordbokbrukere får derfor altfor snau informasjon dersom man ikke viser disse forholdene eller denne prosessen i etymologiene.

I NAOB har målet vært at etymologiopplysningene skal være korrekte, uten spekulative hypoteser eller desinformasjon. I tilfeller hvor etymologien har vært usikker, har den redaksjonelle føringen vært å angi «av uviss opprinnelse». Der hvor flere troverdige teorier er finnes, er alternativene nevnt. Vi bruker formuleringene «muligens» og «trolig» for å markere større eller mindre grad av usikkerhet.

4. Kildegrunnet for NAOBs etymologier

I utarbeidelsen av etymologiene har NAOB-redaksjonen basert seg på informasjon i relevante oppslagsverk, først og fremst etymologiske ordbøker, men også allmennordbøker og fremmedordbøker med utførlige ordhistoriske redegjørelser. De viktigste kildene våre for arveord og danske former har vært *Våre arveord*, Falk & Torp (1991 [1903–1906]), *Dansk Etymologisk Ordbog* og Torp (1963 [1919]). For lånord og importord vil jeg især fremheve OED, Kluge, Duden *Fremdwörterbuch* og Rey et al. (2006). I tillegg har vi brukt en rekke andre ordbøker, iblant også leksika, det siste for å finne relevant encyklopedisk informasjon. Også idiomer, faste kollokasjoner og ordtak er i stor utstrekning blitt forsynt med etymologiopplysninger i NAOB. Som kilder for disse vil jeg særlig nevne *Bevingede ord* (2006) og tyske Röhrich (1976).

5. Ordtyper med etymologi i NAOB

Etymologiutredninger er gjort både for usammensatte ord (simplekser), avledninger, kryptosammensetninger og for en rekke sammensetninger som ikke er direkte gjennomsiktige, f.eks. oversettelseslån og erstatningsord. Dessuten er det gjort rede for etymologien ved en rekke faste uttrykk. Det har vært lagt vekt på å skjelle mellom norrøne arveord og danske former. Ved lånord og importord har det vært et mål å vise mellomspråket i de tilfeller hvor dette har preget den norske formen eller betydningen. Jeg skal gi eksempler på etymologytypene nedenfor.

6. Etymologytyper og formler

NAOB har vært redigert av ca. 20 medarbeidere. For å oppnå et enhetlig preg i etymologiene har vi brukt en del formellignende uttrykksmåter som «sammen satt av x og y», «første ledd x; annet ledd y», «avledet av x med suffikset -y». Det er lenket til ledd som er egne oppslagsord i NAOB (her markert med understreking), ellers redegjøres det for leddet i den aktuelle etymologien.

Eksempler på etymologier for arveord, lånord og oversettelseslån:

- arveord: **hund** av norrønt *hundr*.
- dansk form sammenlignet med norrøn arveform: **aften** dansk form *aften*, av gammeldansk *aftæn*, tilsvarende norrønt *aptann*, *eptann*, **spurv** dansk form *spurv*, av gammeldansk *sparw*, *sporw*, tilsvarende norrønt *sporr*; jf. nynorsk *sporv*.
- lånord med mellomspråk: **kalender** via tysk *Kalender*, fra senlatin *calendarium*, avledet av latin *calendae* 'første dag i måneden'; jf. *calendarium*.
- arkaiserende nyinnlånt norrøn form: **blotmann** etter norrønt *blótmaðr*; jf. blot.
- oversettelseslån: **brukergrensesnitt** etter engelsk *user interface*.

Ved nydannelser med kjent opphavsmann, er det gjort rede både for orddannelsen og for opphavspersonen, med andre ord er også encyklopedisk informasjon inkludert i etymologien, etter et bestemt mønster:

- **gass** via tysk *Gas*, fra nederlandsk *gas*; jf. engelsk *gas*, fransk *gaz*; betegnelsen dannet av den flamske kjemikeren Jan Baptista van Helmont (1577–1644) etter latin *chaos*, av gresk *khaos* i betydningen 'det tomme rom, det formløse grunnstoff som verden ble skapt av'; jf. kaos”.

Faste kollokasjoner har som nevnt ofte egne etymologiledd. Dette er praktisk, siden uttrykkene gjerne har sin egen spesielle opprinnelse, jf. noen eksempler på uttrykksetymologier i artikkelen for adjektivet **blå**:

- **den blå time**: etter fransk *l'heure bleue*; i senere betydning knyttet til absintens grønnblå farge
- **den blå blomst** | **poesiens blå blomst**: etter tysk *die blaue Blume* 'den blå blomst'; betegnelsen viser til en roman av den tyske forfatteren Novalis (Friedrich von Hardenberg, 1772–1801), hvor den blå blomsten ble symbol på romantikkens evighetslengsler.

7. NAOB-redaksjonens arbeid og ordbokens brukergrupper

I redaksjonen har det vært medarbeidere med kunnskaper om nordiske og en rekke andre germanske språk, dessuten om romanske og slaviske språk, latin og gresk, og vi har også vært så heldig å få hjelp av eksterne eksperter med lånord fra språk som vi selv ikke behersket (f.eks. nordsamisk, arabisk og ungarsk). Men når det gjelder språk som ingen i redaksjonen har kunnet, har vi avholdt oss fra å transkribere ordformer i det aktuelle språket, siden transkripsjonsstandarden krever særlig årvåkenhet, og det lett kan oppstå feil og inkonsekvenser. Her har det vært lagt vekt på pålitelighet og akkuratess fremfor fullstendighet.

Målsettingen med utformingen av etymologiredegjørelsene har vært å lage en oversiktlig og lett forståelig tekst. Preposisjonene «av» ved arveord, «fra» ved lånord og «via» ved (første) mellomspråk og «etter» ved oversettelseslån eller nyinnlånte norrøne former i arkaiserende hensikt tydeliggjør forbindelsene til den moderne norske formen. Dette systemet ble foreslått av hovedredaktør Tor Guttu og den daværende ordbokskomiteen, da artikkelforfatteren startet etymologiarbeidet i 2006. Det er tydelig og systematisk, men i ettertid ville jeg nok ha foretrukket å legge inn denne informasjonen som attributtverdier i taggene e.l., slik at den kunne vises med en spesiell formatering i stilarket. Det ville gitt en mer gjennomført digital systematisering av materialet.

NAOB har ca. 25 000 unike brukere hvert døgn (dvs. det antall personer som slår opp i nettordboken, ev. flere ganger), og interessen er stadig stigende. Redaktørene har kontakt med ordbokbrukerne via mail og sosiale medier (Facebook og Instagram). Ut fra brukerhenvendelsene kan redaksjonen se at ordboken har en sammensatt brukergruppe, med både profesjonelle oversettere, studenter og skoleelever og personer som har norsk som annetspråk. Videre ser man at det er stor interesse for etymologi. Dette betyr at det er stor mulighet for å nå frem til ordbokbrukerne med NAOBs etymologiske informasjon. Håpet er også at etymologiene i NAOB kan være til nytte for andre nordiske lesere. Arveordsetymologiene

gir oversikt over det norske ordstoffet. Redegjørelsen for fordelingen av danske former og norrøne arveformer vil også gi et tydeligere bilde av de østnordiske innslagene i bokmålet. Ikke minst har man i NAOB lagt vekt på å redegjøre for nyere importord, og slike etymologier samlet på ett sted kan også være informative for andre nordiske lesere.

8. Utnyttelse av den digitale ordbokens muligheter

En digital ordbok er helt annerledes strukturert enn en papirordbok. Papirordbokens lineære preg er i digital versjon erstattet med enkeltelementer, som både kan være hele ordbokartikler eller deler av disse, og som kan lenkes sammen til et nettverk. Denne strukturelle endringen er det tatt hensyn til i oppbygningen av NAOB som en digital ordbok. Mer om dette emnet finner man i min kollega Carina Nilstuns artikkel ”Den digitale ordbokens innvirkning på den praktiske leksikografien” (s. 245–252) i denne publikasjonen.

Hver ordbokartikkel har et eget etymogiledde i artikkelhodet. Herfra er det lenket til bestemte betydninger (som vises innrammet) i de tilfeller hvor de krever særskilte etymologiopplysninger, se figur 1.

skole verb

BØYNING skolet, skolet, skoling +

UTTALE [sko:ˈlə] 🔊

ETYMOLOGI til [skole](#); i [denne betydningen](#) etter tysk *schulen*

BETYDNING OG BRUK

1 SKOLEVESEN holde skole; gi skoleundervisning

2 SÆRLIG I ADJEKTIVISK PERFEKTUM PARTISIPP, NÅ SJELDEN [skolere](#)

EKSEMPEL

- *en vel skolet stemme*

SITATER

- *de lite skolede etiopiske tropper (Aftenposten 1940/585/2/2)*
- *jeg vil tage skoling fra dig (Knut Hamsuns brev [🔗] 35)*

Figur 1: Eksempel på lenke fra etymologien til enkeltbetydning i artikkel.

Mulighetene for lenking er utnyttet også ellers i NAOB. Bl.a. har vi et omfattende system med artikler for sammensetningsledd, prefikser og suffikser, hvor mye informasjon er samlet, og som vi kan lenke til ved behov:

- lenke til ledd i sammensetninger: **skravlebøtte** annet ledd bøtte (som viser til en betydning med stilmarkøren «muntlig, dels nedsettende eller spøkefullt, brukt som sisteledd i personbetegnelser»), **riksdaler** sammensatt av riks- og daler.
- lenke til prefiks- og suffiksartikkel: **forflate** (verb) eldre dansk form *forflade*, etter tysk *verflachen*; jf. prefikset for-, **brennbar** avledet av brenne med suffikset -bar; jf. tysk *brennbar*.
- lenker til prefiks- og suffiksartikkel ved kryptosammensetning: **kryptografi** av krypto- og -grafi. Klikker man på lenkene, kommer man til følgende affiksartikler med egne etymologier: **krypto-** til gresk *kryptos* 'skjult', til *kryptein* 'skjule'; jf. engelsk *crypto-*; beslektet med krypt og **-grafi** fra gresk *grafia*, avledet av *grafein* 'skrive'.

Etymologiene i NAOB inneholder egne tagger for språk (<spraak>), opphavsord/opprinnelige ordformer eller «etymoner» (hos oss <histform>) og betydninger (<grunnbetydning>). Taggen <appellativisering> er også brukt ved «rene» eponymer, dvs. personnavn som uforandret er gått over til å bli appellativer. Taggingen gjør det mulig å søke opp disse funksjonene i redigeringsverktøyet, f.eks. kan man søke på språk. Slik kan man finne ut at det er 20 392 direkte lån fra et annet språk og 2 786 lån via et mellomspråk. Hvis man ser bort fra middelnedertysk og nedertysk, som har gitt norsk en enorm mengde lånord, viser det seg at de hyppigste lånespråkene er

- engelsk, med amerikansk-engelsk 4 110 (uten gammelengelsk og middelengelsk)
- fransk 3 462 (uten gammelfransk og mellomfransk)
- tysk: 2 036, med seks tilfeller av «tysk dialekt» og to tilfeller av sveitsertysk (uten middelhøytysk, middelnedertysk og nedertysk)
- italiensk 632, med tre tilfeller av «italiensk dialekt»

Dette er bare eksempler på de søkemuligheter kodingen gir. Man kan også ved søk på taggen <appellativisering> finne ut hvilke ord som i uforandret form er gått over fra å være proprier til å bli appellativer. Dessuten gjør kodingen det mulig å vise funksjoner på bestemte måter i stilarket, f.eks. viser vi opphavsord kursivert og betydninger mellom enkle anførselstegn, men visningsmåtene kan enkelt endres.

En digital ordbok innebærer ikke minst at man kan oppdatere, korrigere og utfylle informasjonen i ordboken fortløpende. Dette er praktisk. I årene fremover har NAOB-redaksjonen planer for en videre utnyttelse av lenkemuligheter mellom ordboken og andre digitale nettressurser.

9. Oppsummering

En god etymologi er nødvendig for leksikografen og gir ordbokbrukerne en bedre språkhistorisk innsikt. I NAOB er etymologiene også sentrale for hvordan ordbokens makro- og mikrostruktur (dvs. lemmatisering og betydningsinndeling) blir. Arv eller lånevei tillegges vekt ved lemmatiseringen, sammen med andre kriterier som ordklasse og genus. Etymologiene er derfor uunnværlige for ordbokredaktørenes arbeid. For ordbokbrukerne byr etymologiene på muligheter for innsikt i ords og uttrykks betydningsutvikling og slik en bedre kjennskap til språket.

Arbeidet med NAOB har vist hvilke muligheter en digital ordbok byr på. Den digitale strukturen gjør det, som vist ovenfor, mulig å operere med artikler for sammensetningsledd, prefikser og suffikser som man kan lenke til ved behov, med andre ord en økonomisk form for gjenbruk av informasjon i en nettstruktur. Sammen med de gjennomgående formlene i etymologiene er håpet også at dette vil gjøre det lettere for brukerne å orientere seg i ordboken.

I årene fremover har NAOB-redaksjonen planer for en videre utnyttelse av lenkemuligheter mellom ordboken og andre digitale nettressurser. Målsettingen er at NAOB bl.a. skal være en etymologisk nettressurs som når ut til ordboksbrukere i inn- og utland, ikke minst i Norden, at ordboken skal nå ut til stadig større grupper og at den skal være praktisk og brukervennlig. Slik håper vi å bidra til den allmenne kunnskapen om språket og til å styrke norsk språk i en digital tidsalder.

Litteratur

Ordbøker

- Våre arveord = Bjorvand, Harald & Fredrik Otto Lindeman (2007): *Våre arveord. Etymologisk ordbok. Revidert og utvidet utgave*. Oslo: Novus forlag.
- DDO = (2009–) Det Danske Sprog- og Litteraturselskab: *Den Danske Ordbog* (online). <www.ordnet.dk/ddo> (februar 2020).

- Das große Fremdwörterbuch* (2007). 4. opplag. Mannheim – Leipzig – Wien - Zürich [CD-ROM]: Dudenverlag.
- Falk, Hjalmar & Alf Torp (1991 [1903–1906]): *Etymologisk ordbog over det norske og det danske sprog*. Faksimileutgave. Oslo: Bjørn Ringstrøms antikvariat.
- Gundersen, Dag & Snorre Evensberget (2006): *Bevingede ord. Ordtak, sitater og deres opprinnelse*. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Kluge, Friedrich (2002) = *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Bearbeitet von Elmar Seebold. 24., durchgesehene und erweiterte Auflage*. Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- NAOB = Tor Guttu et al. (red.): *Det Norske Akademis ordbok*. Oslo: Kunnskapsforlaget og Det Norske Akademi for Språk og Litteratur. <www.naob.no> (februar 2020).
- Nielsen, Niels Åge (2015): *Dansk Etymologisk Ordbog. Ordenes historie*. 6. utgave, 2. opplag. København: Gyldendal.
- Norsk Ordbok = *Norsk Ordbok. Ordbok over det norske folkemålet og det nynorske skriftmålet*. 1–12. 1930–2016. Oslo: Det Norske Samlaget.
- NRO = *Norsk riksmålsordbok*. Bind I–IV 1937–1957, bind V–VI 1995. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- ODS = *Ordbog over det danske Sprog* (1919–1956, bind 1–28 og Supplement (bind 1–5) (1992–2005) <www.ordnet.dk/ods/> (februar 2020).
- OED = *Oxford English Dictionary. The definite record of the English language*. <www.oed.com> (oktober 2019).
- Rey, Alain et al. (red.) (2006): *Dictionnaire historique de la langue française*. Nytt opplag av 2. utgave. Paris: Le Robert.
- Röhrich, Lutz (1976): *Lexicon der sprichwörtlichen Redensarten* (bind 1–2). 4. opplag. Freiburg im Breisgau: Verlag Herder KG.
- SAOB = *Svenska Akademiens ordbok*. A–väva. <www.saob.se> (februar 2020).
- SO = *Svensk ordbok utgiven av Svenska Akademien* (2009). Stockholm: Norstedts. Online: <www.svenska.se> (februar 2020).
- Torp, Alf (1963 [1919]): *Nynorsk etymologisk ordbok*. Uforandret opptrykk. Oslo: Aschehoug & co. (W. Nygaard).

Hanne Lauvstad
leksikograf, dr.art.
Det Norske Akademis ordbok
Grensen 3
NO-0159 Oslo
hanne.lauvstad@naob.no